

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՔԸ
ԵՒ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ
Թ. ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՒ Ժ. ԴԱՐԻ ՍԿՋԲԻՆ

Հայագիտութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունի Հայ Բագրատունիների տէրութեան ժամանակաշրջանում Վասպուրականի իշխանութեան տարածքի եւ վարչական բաժանումների քննութիւնը, քանի որ ցայսօր այդ հիմնահարցերն առանձին ուսումնասիրութեան առարկայ չեն դարձել: Լաւագոյն դէպքում հայագէտներն այս հիմնահարցերին անդրադարձել են համառոտակի եւ աւելի ընդգրկուն ժամանակաշրջանի համատեքստում:

Դատելով պատմիչների տեղեկութիւններից՝ Վասպուրականը Հայ Բագրատունիների տէրութեան ժամանակաշրջանում մի քանի անգամ ներքին վարչական վերաճեւման էր ենթարկուել:

Շապուհ Բագրատունին կարեւոր մի յիշատակութիւն է պահպանել այն մասին, որ 850-ական թթ. երկրորդ կէսին գերութիւնից վերադարձած եւ Վասպուրականի իշխան դարձած Աշոտ Արծրունու (մահ. 874/875 թ.) երեք որդիները միմեանց միջեւ բաժանել են հայրական ժառանգութիւնը. «զՎանն, որ ի գաւառն Տոսրայ՝ Գրիգոր-Դէրէն քաժին, իսկ ամուրն Կայան եւ Տոտոր ամրոցն եւ զնուշայ գաւառն միւսն եղբօրն Գագկայ, իսկ տունն Հաղրակոյ Համագասրայ կրտսերին»¹:

Այսպիսով՝ Վան քաղաքը՝ շրջակայ գաւառներով անցաւ Գրիգոր-Դէրէնին, Կայան եւ Տոտոր կամ Կոտոր ամրոցները (Աղբակ գետի վերին հոսանքի աւազանում) եւ Ճուշ գաւառը՝ Գագկին, իսկ Աղբակ գաւառը՝ Համագասպ կրտսերին: Այսինքն՝ առաջին եղբօրն անցել է Արծրունիների իշխանութեան արեւմտեան, երկրորդին՝ հիւսիսարեւելեան, իսկ երրորդին՝ հարաւային հատուածը: Ինչպէս տեսնում ենք, Շապուհ Բագրատունու տեղեկու-

¹ «Պատմութիւն Շապիղ Բագրատունոյ», ի յոս ամին Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Մեսրոպ Եպիսկոպոս, Էջմիածին, 1921, էջ 39-40:

թիւներ մանրամասնութիւններ չի պարունակում, որի պատճառով յստակութիւն մտցնել այս շրջանում Վասպուրականի իշխանութեան տարածքի, սահմանների եւ վարչական բաժանման մէջ դժուար է: Կարելի է միայն ասել, որ գահերէցութեան իրաւունքը պատկանում էր Գրիգոր-Դերենիկ կամ Գրիգոր-Դերենիկին (Վասպուրակացի իշխան 874/875-885 թթ.), որ տիրում էր Վան քաղաքը՝ շրջակայքով:

Վասպուրականի իշխանութեան երկրորդ բաժանումը տեղի է ունեցել Գրիգոր-Դերենիկի մահից (885 թ.) յետոյ: Նրա երեք որդիները՝ դեռ մանուկ էին, եւ Հայոց թագաւոր Աշոտ Ա-ն (885-890) Վասպուրականի իշխան կարգեց նրանցից աւագին՝ Աշոտին, բայց Գագիկ Ապումրուան Արծրունուն էլ նշանակեց ոստիկան, կամ ինչպէս պատմիչն է յստակեցնում՝ հրամայեց «տեղապահութեամբ տիրել», մինչեւ մանուկները հասակ կ'առնէին²: Սմբատ Ա-ի թագաւորութեան 3-րդ տարում, այսինքն՝ 893 թ., Դուինում երկրաշարժ տեղի ունեցաւ: Այնուհետեւ պատմիչը նկարագրում է երկրաշարժից երկու տարի յետոյ տեղի ունեցած դէպքերը եւ նշում, որ Գրիգոր-Դերենիկի որդիները բաժանցին իրենց հայրական տիրոյթները, եւ Աշոտին անցաւ «զգահն նախնական իշխանութեան այլով յովազոյն միջոցոք՝ աշխարհիս, մինչեւ յամուրն նախնաւնու: Իսկ Գագիկ զկողմանս Ռշտունեաց այլով մօտակացիւք գաւառօք, եւ որքան իցէ հասումն ուժոյ՝ անդր եւս յաշխարհն Մոկաց: Եւ Գուրգէն զկողմանս արեւելից, յելից Աղբազոյ եւ որ շուրջ զնովաւ ամենայն Պարսկահայք մինչեւ ի մուտս Կորդաց, եւ ուր եւ ըստ այնմ իցէ հնար ածել զճնոամբ»³: Բայց Գագիկ Ապումրուան իշխանը՝ պատճառ բերելով Դերենիկի որդիների մանկահասակութիւնը, տիրեց Նկան ամրոցը Թոռնաւան գաւառում, Կոտոր ամրոցը՝ Անձախիձորում (ընծայից ձոր) եւ Սեւան ամրոցը՝ Լմբա ձորում, այսինքն՝ իշխանութեան կենտրոնական հատուածը, բայց այլ յաջողութիւնների չհասաւ⁴:

Աշոտ Արծրունուն անցած «զգահն նախնական իշխանութեան» արտայայտութիւնը մեր կարծիքով վերաբերում է Մեծ Աղբակ գաւառին, որտեղ գտնւում էր Արծրունեաց ոստան

² Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, բնագիրը հրատարակութեան պատրաստեց Վ. Վարդանեան, Երեւան, 1985, էջ 354:

³ Անդ, էջ 360:

⁴ Անդ:

Հաղամակերտը⁵։ Բացի այդ Աշոտին անցան նաեւ Վասպուրական-նի՝ Աղբակ գաւառից մինչեւ Նախճաւանի մատոյցներ, այսինքն՝ Երասխ գետ ընկած գաւառները։ Գագիկին բաժին հասաւ Ռշտունեաց կողմանքը, այսինքն՝ Ռշտունիքը՝ չրջակայ գաւառներով եւ նաեւ այն գաւառները, որ նա կը կարողանար տիրել ուժով, ինչպէս նաեւ Մոկքը։ Գուրգէնը ստացաւ Վասպուրականի իշխանութեան՝ Աղբակից արեւելք ընկած հատուածը, չրջակայքի՝ Պարսկահայքի գաւառները եւ Կորճայքի հիւսիսային գաւառները, ինչպէս նաեւ այն չրջանները, որ նա կը կարողանար տիրել ուժով։ Խօսքը Պարսկահայքի եւ Կորճայքի այն գաւառների մասին է, որոնք նախկինում Արմինիա ոստիկանութեան Երրորդ Արմինիա վարչական չրջանի մաս էին կազմում, Պարսկահայքից՝ Հեր, Զարեւանդ, Զարեհաւան, Այլի, Թրաբի, Տամբեր եւ Ըռնա գաւառները եւ Կորճայքից՝ Կորդիք, Ճահուկ, Փոքր Աղբակ եւ Որսիրանք գաւառները⁶։ Ինչպէս կը տեսնենք, Հերի ամիրայութիւնը, որ ընդգրկում էր նաեւ Զարեւանդը եւ չրջակայ որոշ գաւառներ, իրեն էր ենթարկել Գրիգոր-Դերենիկը։

Երբ Վասպուրականի Աշոտ իշխանը (885-904) գնաց Ափշինի մօտ, Սմբատ Ա-ն՝ նրան պատժելու նպատակով կանչեց իր մօտ Գագիկ Ապուսրուանին եւ Գուրգէն Անձեւացուն, որ, ինչպէս կը տեսնենք, ոչ այլ ոք է, բայց եթէ Գուրգէն Ապուպլէճ Արծրունին, եւ նրանց ուղարկեց տիրելու Վասպուրականը՝ խոստանալով այն բաժանել նրանց միջեւ։ Այդպէս էլ եղաւ, սակայն Ափշինի օգնութեամբ վերադարձած Աշոտը ետ մղեց նրանց մինչեւ նրանց սեփական տիրոյթները⁷։ Այսինքն՝ բացի Վասպուրականի հիմնական Արծրունի իշխաններից, այնտեղ գործունէութիւն են ծաւալում եւ տիրոյթներ ունեն Արծրունեաց տան այլ ներկայացուցիչներ եւս։

Համեմատելով Թովմա Արծրունու եւ Շապուհ Բագրատունու տեղեկութիւնները Վասպուրականի իշխանութեան՝ երեք մասի երկու անգամ յաջորդաբար բաժանելու վերաբերեալ՝ կարող

⁵ Անդ, էջ 184։

⁶ Տէս ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ Ս., Արմինիա ոստիկանութիւնը (պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրութիւն), պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտ. առիճանի հայցման ատենախօսութիւն, Երեւան, 2006, էջ 64-69։ Տէս նաեւ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ Ս., Արմինիա ոստիկանութեան սահմանները, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 2005, թիւ 1, էջ 247-251։

⁷ Տէս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 362։

ենք նշել, որ սահմանաբաժանումը տեղի չէր ունենում միեւնոյն սկզբունքով:

Խօսելով Աշոտ Արծրունու մահից յետոյ 904 թ. նրա եղբայրներ Գագիկ եւ Գուրգէն Արծրունի իշխանների միջեւ տիրոյթների բաժանման մասին, Թովմա Արծրունին տալիս է մանրամասն տեղեկութիւններ, թէ Վասպուրականի յատկապէս ո՞ր գաւառներն են անցել եղբայրների իշխանութեան տակ: Գագիկին անցան Ճուաշը (Ճուաշ-ռոտ), Թոռնաւանը, Արտազը, Մարդաստանը, Դառնին, Առբերանին, Աղանդ-ռոտը, Բառիլովիտը (Բառիլովիտ), Պալունիքը, Մեծնունիքը, Տոսպուտունիքը, Բոգունիքը (Բողունիք), Գուգանը (Գուկան) եւ Արտաշեսանը (Արտաշեսան), իսկ Գուրգէնին՝ Անձահից ձորը (Անձախիձոր), Կրճունիսը (Կրճունիք), Կիւղանովիտը (Կուղանովիտ), Բուն Մարդաստանը, Արճիշակովիտը, Առնոտունը, Մեծ եւ Փոքր Աղբակները, Ակեն, Տամբերը, Տագրեանը, Ըռնան եւ Զարեհաւանը:

Ի սկզբանէ նշենք, որ երկու եղբայրների նախնական տիրոյթներից այս բաժանման ժամանակ բացակայում են Մոկքը՝ Գագիկի բաժնում եւ Պարսկահայքի ու Կորճայքի մի շարք գաւառներ՝ Գուրգէնի բաժնում: Վերջինի բաժնում Պարսկահայքի գաւառներից յիշատակւում են միայն Տամբերը, Ըռնան եւ Զարեհաւանը, իսկ Կորճայքի միայն Փոքր Աղբակը:

Դժուար է գերազնահատել Թովմա Արծրունու տեղեկութեան արժէքը, որ զուրկ չէ նաեւ որոշ թերութիւններից: «Աշխարհացոյց»-ում բերուած Վասպուրականի գաւառացանկի համեմատ բացակայում են Բուժունիքը, Անձեւացիքը, Տրպատունիքը, Երուանդունիքը, Պասպատունիքը, Արտաւանեանը, Բագանը, Գաբիթեանը, Գազրիկեանը, Վարաժնունիքը, Գողթնը, Նախճաւանը, Մարանդը եւ Հայոց ձորը: Վերոյիշեալ գաւառներից Տոսպուտունիքը պէտք է տարանջատել Տոսպի եւ Ռշտունիքի, իսկ «զաղրագ Մեծ եւ զփոքր»-ը՝ Մեծ եւ Փոքր Աղբակների, որոնցից Մեծը Վասպուրականի մաս էր կազմում, իսկ Փոքրը՝ Կորճայքի¹⁰: Ըստ որում՝ այս խնդրով զբաղուած Վ. Վարդանեանը

⁸ Անդ, էջ 388-390:

⁹ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ յաւելածովք նախնաց», հրատ. Ա. ՍՈՒՔՐԵԱՆ, Վենետիկ, 1881, էջ 32-33: Տե՛ս նաեւ ՅԱՐՈՒԹԻԻՒՆԵԱՆ Բ., Մեծ Հայքի վասպուրական աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Բանբեր Երեւանի Համալսարանի», 1983, թիւ 3, էջ 110-112:

¹⁰ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ», էջ 32:

վերջին տարանջատումը չի կատարում, որի հետեւանքով ըստ նրա Գուրգէնի բաժնում ընդգրկուած էր ոչ թէ 13, այլ 11 գաւառ¹¹: Թովմա Արծրունին աւելացնում է, որ Զարեհաւանը, Ըռնան եւ Տամրերը «հաւնալ էին ի Պարս Հայոց»¹², այսինքն՝ գրաւուել էին Պարսկահայքից, որի կազմում են զրանք յիշատակում «Աշխարհացոյց»-ի մէջ¹³, իսկ Գողթնը եւ Նախճաւանը Վասպուրականի կազմից հանուել էին չուրջ երկու հարիւրամեակ առաջ¹⁴:

Ըստ Թովմա Արծրունու՝ բաժանումից յետոյ, քանի որ Փոքր Աղրակը, Կորճէից աշխարհն ու Պարսկահայքը սահմանակից էին, Գուրգէն Արծրունու եւ Կորճէից գործավարների միջեւ գծաութիւններ էին լինում: Դրա հետեւանքով Գուրգէնը վերագրաւեց Տամրեր եւ Ըռնա գաւառները, Ապուլափրի բերդը եւ Կորճէից Վճրի քաղաքում վերակացուններ նշանակեց¹⁵: Մեր համոզմամբ, «աշխարհն Կորճէից»-ը Կորճայքին չի վերաբերում, այլ Պարսկահայքի գաւառներին, որոնք՝ մաս կազմելով Արծրունիների իշխանութեան եւ ղեկավարուելով վերջինիս գործավարներով, փորձ են կատարում չեղեարկուելու Արծրունիներին: Շուտով չրջակայ ամիրայութիւնների զօրքը ասպատակում է Լեկը, Ադգին, Կրերիքը եւ Ճահուկ գաւառը: Գուրգէնը հակայարձակման է անցնում, վերանուաճում Ալլի կամ Ելի գաւառը, եւ թշնամիները ստիպուած փախուստի են դիմում¹⁶: Այսինքն՝ Ճահուկ գաւառը եւս մտնում էր Արծրունիների տիրոյթների մէջ: Ըստ Անանունի՝ նախկինում Վասպուրականի ոստիկան Գազիկ Ապումրուանը մանուկ Աշոտ Արծրունուն էր յանձնել Ճահուկը՝ Ագարակի բերդով¹⁷: Որսիրանքը եւս մտնում էր Արծրունիների իշխանութեան մէջ, որտեղ՝ ըստ Անանունի, Ափշինի յարձակումից ապաստանում են երեք եղբայրները¹⁸:

¹¹ Տե՛ս ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Վ., Վասպուրականի քաղաքութեան սահմանները IX-XI դարերում, «ՊԲՀ», 1969, թիւ 4, էջ 230: Մէկ գաւառանուն ուսումնասիրողը սխալմամբ բաց է թողել:

¹² Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 390:

¹³ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացույ», էջ 32:

¹⁴ Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 390:

¹⁵ Անդ, էջ 400:

¹⁶ Անդ, էջ 402:

¹⁷ Անդ, էջ 418:

¹⁸ Անդ, էջ 424:

Անանունը 904 թ. բաժանման սեփական տարրերակն ունի: Ըստ պատմիչի՝ նախապէս Գաղիկը եղբօրը տուել էր «գառնի-
նուն, եւ ի ձորոյն Ընծաից, մինչեւ ցերկուս ամրոցսն Սրնգայ
եւ Զղմարայ»¹⁹: Երբ Գուրգէնը վերանուանեց Ելի գաւառը,
«տուեալ Գաղկայ Վասպուրական իշխանի գրերդն Ագարակայ
եւ զգաւառն Ճախուկ՝ առնու գրերդն Զոէլ եւ զգաւառն կոչե-
ցեալ Զերմաձոր, որ է մասն երկրին Մոկաց»²⁰: Պարզ է, որ
Անանունի հաղորդումն ի մեծի մասի համընկնում է Թովմա
Արծրունու հաղորդմանը եւ որոշ տեղերում նոյնիսկ լրացնում է
այն: Անանունի տեղեկութիւնից պարզւում է, որ Գուրգէնի բաժ-
նի մէջ էին Կորճայքի Փոքր Աղբակ գաւառի մէջ մտնող Զլմար
եւ Սրինգ ամրոցները եւ Ճահուկ գաւառը՝ Ագարակի բերդով:
Առանց որեւէ հաղորդման էլ պարզ է, որ Որսիրանք գաւառը,
որ այդպիսով յայտնւում էր Գուրգէն Արծրունու տիրոյթներով
չըջապատուած վիճակում, մաս էր կազմելու նրա տիրոյթների:
Գաղիկի բաժնում յիշատակւում է նաեւ Մոկքը, կամ, որ աւելի
ճիշտ է՝ Մոկքի Զերմաձոր գաւառը: Բացի այդ, Վասպուրականի
հարաւարեւմտեան որոշ գաւառներ, ինչպէս ստորեւ ցոյց կը
տանք, գտնւում էին Կանգավար բերդում նստող Գուրգէն Ապու-
պելճի իշխանութեան ներքոյ:

Քարտէզագրելով երկու եղբայրների բաժիններում ընդգր-
կուած գաւառները՝ ակնյայտ է դառնում, որ Գաղիկի բաժնում
ընդգրկուած էին Վասպուրականի հիւսիսային եւ արեւմտեան,
իսկ Գուրգէնի բաժնում՝ կենտրոնական եւ հարաւային գաւառնե-
րը²¹:

Վ. Վարդանեանը՝ դատելով Թովմա Արծրունու յիշատակու-
թիւնից, կարծիք է յայտնել, որ Վասպուրականի իշխանութիւ-
նից դուրս են մնացել Վասպուրականի արեւելեան գաւառները,
այսինքն՝ նուաճուել արաբական ամիրայութիւնների կողմից²², ո-
րոնք նախկինում մեծաւ մասամբ Արմինիա ոստիկանութեան Եր-
րորդ Արմինիա վարչական շրջանի մաս էին կազմում²³, եւ հա-

¹⁹ Անդ, էջ 432:

²⁰ Անդ:

²¹ Տե՛ս Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, քարտէզ:

²² Տե՛ս ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Վ., Վասպուրականի քաղաքաշինական սահմանները
IX-XI դարերում, էջ 230:

²³ Տե՛ս ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ Ա., Արմինիա ոստիկանութիւնը, էջ 69:

րաւարեւմտեան դաւառները²⁴, որոնք եւս մտնում էին Երրորդ Արմինիայի մէջ²⁵: Հարաւարեւմտեան դաւառների մասին դեռ կը խօսենք, իսկ այժմ նշենք, որ Վասպուրականի արեւելեան դաւառները, որ տարածւում էին մինչեւ Փայտակարան աշխարհը²⁶, նախքան 591 թ. բաժանումը՝ կազմելով Հայոց մարզպանութեան Վասպուրական գնդի երկիր վարչական շրջանի մաս, այդ բաժանումից յետոյ մնացին Հայոց մարզպանութեան կազմում, իսկ յետոյ էլ մտան Արմինիա ոստիկանութեան մէջ: Յետագայում, երբ այդ դաւառներում արարներ էին հաստատւում, այդ իրողութիւնը, ինչպէս Պարսկահայքի հիւսիսային դաւառների պարագայում, հիմք էր տալիս արար հեղինակներին՝ դրանք Ատրպատականի ոստիկանութեան մաս համարելու: Նրանք հաղորդում են, որ, օրինակ՝ Մարանդը Ատրպատականի մէջ էր մտնում²⁷: Սակայն ալ-մուկադդասին, որ Ժ. Գ. պատմիչ է եւ քաջածանօթ էր Հայոց թագաւորութեան ընդդրկած տարածքներին, Մարանդը յիշատակում է Հայաստանի քաղաքների թւում²⁸: Իսկ եթէ Մարանդը՝ մտնելով Հերի ամիրայութեան մէջ, Հայոց տէրութեան մաս էր կազմում, ապա վերջինի մէջ էին մտնում նաեւ Վասպուրականի արեւելեան միւս դաւառները: Այստեղ, հաւանաբար, տեղի է ունեցել հետեւեալը: Վասպուրականի նշեալ դաւառները՝ միաւորուած Հերի ամիրայի իշխանութեան ներքոյ, այլեւս Վասպուրականի իշխանութեան մաս չեն, այլ ուղղակիօրէն ենթարկւում են Հայոց թագաւորին, որ եւ ակնյայտ է դառնում Շապուհ Բագրատունու հաղորդումներից²⁹:

²⁴ Տե՛ս Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, քարտէզ, Հայաստանի պատմութեան աղբյուր, Ա մաս, Երեւան, 2005, էջ 42-43:

²⁵ Տե՛ս ԵՂԻՍԱՅԱՐԵԱՆ Ա., Արմինիա ոստիկանութիւնը, էջ 64-69:

²⁶ Տե՛ս ԵՐԵՄԵԱՆ Ա., Մեծ Հայքը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, քարտէզ, Երեւան, 1963, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Բ., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի եւ այլ աղբիւրների, քարտէզ, Երեւան, 2001:

²⁷ Տե՛ս al-Istakhri, Kitāb masālik al-mamālik.-BGA, editio III, p. I, Lugd. Bat., 1967, էջ 181-182, Ibn al-Fakih al-Hamadani, Kitāb al-boldān.-BGA, editio II, p. V, Lugd. Bat., 1967, էջ 285, «Kitāb al-a'lāk an-nafisa auctore Abū-Ali Ahmad ibn-Omar ibn Rosteh et Kitāb al-Boldān auctore Ahmed ibn Abī Jakūb ibn Wādhih al-Kātib Al-Jakūbi».-BGA« editio II, p. VII, Lugd. Bat., 1967, էջ 106, Jakubi, էջ 171:

²⁸ Տե՛ս al-Moqaddasi, Kitāb aḥsān at-tākasim fi ma'rifat al-akālim.-BGA, editio III, p. III, Lugd. Bat., 1967, էջ 51, 373:

²⁹ Տե՛ս Շապուհ Բագրատունի, էջ 67-71:

Անդրադառնալով վասպուրականի հարաւարեւմտեան չլիշատակուած գաւառներին, անհրաժեշտ ենք համարում տալ մի փոքրիկ պատմական ակնարկ, որ լոյս կը սփռի այդ խնդրի վերայ: Գրիգոր-Դերենիկի օրօք (874/875-885) Գուրգէն Ապուպելճ Արծրունին՝ բուն տիրոջ ունենալով Մարդաստան գաւառը³⁰ եւ նախապէս տիրելով Սրինգ եւ Զլմար ամրոցները³¹, տիրում է Անձեւացիքն ու Արզնը եւ փորձ անում տիրելու նաեւ Տարօնը³²: Նա տիրեց Անձեւացիքին՝ ամուսնանալով Անձեւացեաց մեռած իշխանի կնոջ հետ³³, եւ իր նստավայր դարձրեց Կանգավար ամրոցը³⁴: Վասպուրականի իշխան Գրիգոր-Դերենիկը կարողացաւ նրանից խլել Անձեւացիքի մի մասը՝ Նորաբերդ ամրոցով, որ նրան էր կտակել մեռած Անձեւացեաց իշխան Մուշեղը: Գրիգոր-Դերենիկը Գուրգէնին ճանաչել էր սոսկ որպէս Մարդաստանի իշխան³⁵: Սակայն Գուրգէնին յաջողուել էր վերատիրել կորցրած Անձեւացեաց հողերին³⁶: 858 թ. գերութիւնից վերադարձել էր Աշոտ Արծրունին: Նա Գուրգէնից պահանջեց իր որդուն զիջել Անձեւացիքի մի մասը, սակայն տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտութիւն կրեց³⁷: Աշոտը կարողացաւ Գուրգէնի զէմ հանել Արմինիայի իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու որդի Շապուհին, Մոկաց եւ Արզնի գօրքերը: Ի վերջոյ նրանք հաշտուեցին, եւ ամէն մէկը մնաց իր տեղում³⁸: Մեր համոզմամբ, հէնց այս պատճառով, գաւառաբաժանման ժամանակ Գուրգէն Ապուպելճի տիրոջութեան մէջ մտնող Վասպուրականի իշխանութեան Անձեւացեաց եւ, թերեւս որոշ այլ գաւառներ չեն յիշատակում երկու եղբայրների բաժիններում: Բացի այդ, Գուրգէն Ապուպելճին պատկանող Մարդաստան գաւառի խնդիրը կասկածներ է յարուցում, քանի որ իշխանի գործունէութիւնը հիմնականում ծաւալւում էր Վասպուրականի իշխանութեան հարաւարեւմուտքում, իսկ Մարդաստան գաւառը գտնւում էր Վասպուրականի հիւսի-

³⁰ Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 322:

³¹ Անդ, էջ 306:

³² Անդ, էջ 324:

³³ Անդ, էջ 324-326:

³⁴ Անդ, էջ 364:

³⁵ Անդ, էջ 326:

³⁶ Անդ:

³⁷ Անդ, էջ 330-332:

³⁸ Անդ, էջ 332:

սում եւ սահմանակցում էր Այրարատ աշխարհի Կողովիտ գաւառին³⁹։ Բ. Յարութիւնեանը ցոյց է տուել, որ Բուն Մարդաստան գաւառը, որ յիշատակում է Գուրգէն Արծրունու բաժնում, նոյն Տրպատունիքն է⁴⁰։ Մեր կարծիքով, Գուրգէն Ապուպելճին պատկանող Մարդաստան գաւառը ոչ թէ Մարդաստանն է, այլ Բուն Մարդաստան կամ Տրպատունիք գաւառը, որ գտնւում էր Անձեւացեաց գաւառի հարեւանութեամբ⁴¹։ Այն, անկասկած, նուաճուել էր Արծրունեաց աւագ ճիւղի կողմից եւ 904 թ. բաժանմամբ անցել էր Գուրգէն Արծրունուն։

Բացի այդ, սխալում է Վ. Վարդանեանը՝ նշելով, թէ իր փաստաւրականի թուով 13 կամ 14 գաւառ նուաճել են արարական շրջակայ ամիրայութիւնները⁴²։ Նա իր հաշուարկը կատարում է՝ հաշուի առնելով այն իրողութիւնը, որ «Աշխարհացոյց»-ը Վասպուրական աշխարհում նշում է 35, իսկ նրա որոշ ձեռագրեր՝ 36 գաւառ, չնայած «Աշխարհացոյց»-ի լաւագոյն գիտակներից Բ. Յարութիւնեանը ցոյց է տուել, որ Վասպուրականում կար 37 գաւառ⁴³։ Ըստ Թովմա Արծրունու երկու եղբայրների բաժիններում ընդգրկուած էին Վասպուրականի 23 գաւառ։ Դուրս են մնում թուով 14 գաւառ, որոնք էլ ըստ Վ. Վարդանեանի պէտք է նուաճած լինէին շրջակայ արարական ամիրայութիւնները։

Արծրունեաց տան պատմիչի հաղորդումները մեզ այն համոզմանն են բերում, որ այդ գաւառները Հայ Բագրատունիների տէրութեան ժամանակաշրջանում եւս մաս էին կազմում Վասպուրականի իշխանութեան։ Արդէն տեսանք, որ եղբայրների բաժիններում չյիշատակուող գաւառներից Անձեւացիքը պատկանում էր Գուրգէն Ապուպելճ Արծրունուն։ Գրիգոր-Դերենիկի որդիների միջեւ հայրական ժառանգութեան բաժանման մասին խօսելիս Թովմա Արծրունին հաղորդում է, որ Գուրգէն Արծրու-

³⁹ Տե՛ս Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, քարտէջ։

⁴⁰ Տե՛ս ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա (աքեմտեան եւ հարաւային աշխարհներ), Երեւան, 2001, էջ 361-362։

⁴¹ Տե՛ս ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգը, էջ 361-362։

⁴² Տե՛ս ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Վ., նշ. աշխ., էջ 231։

⁴³ Տե՛ս ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Բ., Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 110-112։

նույն բաժին հասաւ արեւելեան կողմը՝ Աղբակից արեւելք եւ դրա շուրջն ընկած գաւառներով, Պարսկահայքը, մինչեւ Կորդուքի, այսինքն՝ Կորճայք աշխարհի արեւմտեան կողմը եւ մինչեւ ուր հնարաւոր կը լինէր տիրել⁴⁴։ Առաջին հայեացքից հասկանալի թուացող այս տեղեկութիւնը սակայն ծնում է մի քանի հարցադրումներ։ Նախ՝ պարզու՞մ է, որ Կորճայքի՝ Աղբակի հախաւից՝ Փոքր Աղբակից սկսած մինչեւ արեւմտեան հատուածը մտնում էր Արծրունիների իշխանութեան մէջ, ինչպէս որ էր արաբական տիրապետութեան ժամանակաշրջանում։ Յետոյ՝ Գուրգէնի տիրոջ/թնրի քարտէզագրումից պարզու՞մ է, որ չնայած ըստ պատմիչի Գուրգէնին բաժին էր հասել իշխանութեան արեւելեան հատուածը՝ ինչպէս Վասպուրականի, այնպէս էլ Պարսկահայքի գաւառներով, սակայն նրան էր անցել նաեւ Կորճայքի հիւսիսային հատուածի կենտրոնական եւ արեւելեան մասը (աւելի ճշգրիտ՝ Կորդիքը, Ճահուկը, Որսիրանքը եւ Փոքր Աղբակը)։ Փաստօրէն նա տիրում էր Վասպուրականի իշխանութեան արեւելեան, հարաւային եւ հարաւարեւմտեան գաւառները։ Թէեւ նման բաժանման տրամաբանութիւնը փոքր-ինչ անհասկանալի է, բայց մեզ համար կարեւոր է մէկ այլ իրողութիւն։ Եթէ այս գաւառները մտնում էին Արծրունիների իշխանութեան մէջ, ապա Երուանդունիքը, Անձեւացիքը եւ Բուժունիքը, որ այդ դէպքում յայտնուում էին եղբայրների տիրոջ/թնրով չըջապատուած վիճակում (հաշուի առնելով նաեւ այն իրողութիւնը, որ Մոկքի իշխանութիւնը եւս գտնուում էր Արծրունիների գերիշխանութեան ներքոյ), ամենայն հաւանականութեամբ, պէտք է մտնէին Արծրունեաց տիրոջ/թնրի մէջ։ Պատմիչը նշում է, որ Անձեւաձեաց գաւառին տիրել էր զեռեւս Գուրգէն Ապուպելճ Արծրունին. «Գուրգէն օր ըստ օրէ անէր զօրութեամբ ի քաղում քան թէ ի սակաւ տեղիս, զոր ի Տարօն եւ զոր յԱնձաւացիս եւ զոր յԱրգն...։ Բայց յետ քաղում յուզիցն եւ պատերազմացն եհաս տիրել նմա Անձաւացեաց տէրութեանն»⁴⁵։ Նման ճակատագիր էր վիճակուել նաեւ, ամենայն հաւանականութեամբ, Երուանդունիքին եւ Բուժունիքին, որոնք երկու եղբայրներից եւ ոչ մէկի բաժնում չեն յիշատակուում։ Գաւառացանկից դուրս մնացած Հայոց ձորը, որ յիշատակուում է «Աշխարհացոյց»-ում, իրենից ներկայացնում էր Երուանդունիքի, Գուկանի եւ Արտաշեսեանի ընդ-

⁴⁴ Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 360։

⁴⁵ Անդ, էջ 324։

հանրութիւնը⁴⁶, այսինքն՝ իր տարածքով մաս էր կազմում Արծրունիների իշխանութեան: Նշենք նաեւ, որ Գուրգէն Ապուլայեյճի մահից յետոյ (890-ական թթ.) իշխեց նրա որդի Ատոմ Արծրունին, որ յիշատակում է Ամիդի ամիրայից Սմրատ Ա-ի կրած պարտութիւնից քիչ առաջ⁴⁷:

Այսպիսով պարզւում է, որ յիշատակութեան մէջ պակասող 14 գաւառներից հինգը, որ տեղադրւում են Վասպուրականի հարաւարեւմտեան հատուածում, եւս մաս էին կազմում Վասպուրականի Արծրունեաց իշխանութեան: Պակասող միւս գաւառներից Պարսպատունիքի տեղադրութեան հարցում Ս. Երեմեանն այն կարծիքին է, որ այն եղել է Վասպուրականի ծայր արեւելեան գաւառը եւ զրադեցրել ընդարձակ տարածութիւն՝ նոյնանալով ներկայիս Ղարադաղին⁴⁸: Բ. Յարութիւնեանը իրաւացիօրէն մերժում է այս տեղադրութիւնը՝ նշելով, որ ըստ «Զօրանամակ»-ի 50 զինուոր մարտադաշտ դուրս բերող Պարսպատունիքի իշխանը չէր կարող տիրել այդպիսի մեծ տարածքի⁴⁹: Յոյց տալով, որ Պարսպատունիքը պէտք է գտնուէր արեւմտեան Վասպուրականում, Բ. Յարութիւնեանն այն տեղադրում է Հերից արեւմուտք կոտոր գետի հովտում գտնուող Գոգհովիտում՝ նշելով սակայն, որ չնայած իր տեղադրութիւնը գերծ չէ թէպէտ իշխանից, սակայն աւելի մօտ է իրականութեանը⁵⁰: Ի վերջոյ հետազօտողը՝ անդրադառնալով այդ գաւառի՝ Գագիկ եւ Գուրգէն իշխանների բաժիններում չյիշատակուելուն, նշում է, որ այն թերեւս անցել էր Հերի ամիրայութեանը⁵¹: Սակայն Հերի ամիրայութիւնը եւս մտնում էր Հայոց տէրութեան մէջ: Վասպուրականի մնացած գաւառները՝ Արտաւանեանը, Բագանը, Գարիթեանը, Գագրիկեանը, Վարաժնունիքը եւ Մարանդը տեղադրւում են Վասպուրականի՝ կոտոր գետից արեւելք գտնուող հատուածում⁵²: Արեւելեան Վասպուրականի արլ վեց գաւառները, ինչպէս տեսանք, մեծաւ մասամբ մտնում էին Արմինիա ոստիկանութեան Երրորդ Արմի-

⁴⁶ Տե՛ս ԵՐԵՄԵԱՆ Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երեւան, 1963, էջ 62:

⁴⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 364:

⁴⁸ Տե՛ս ԵՐԵՄԵԱՆ Ս., նշ. աշխ., էջ 77:

⁴⁹ Տե՛ս ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգը, էջ 370-371:

⁵⁰ Անդ, էջ 374-375:

⁵¹ Անդ, էջ 375:

⁵² Անդ, էջ 375-380:

նիս վարչական շրջանի մէջ: Արաբական տիրապետութեան ժամանակաշրջանում Պարսկահայքի հիւսիսային հատուածներն ընդգրկող Հերի ամիրայութիւնը ձեռք է գցել, թերեւս, այս շրջանները, որի հետեւանքով դրանք այլեւս չեն յիշատակւում վասպուրականի իշխանութեան մէջ: Սակայն այն ժամանակ, երբ Աշոտ Ա-ն կատարում էր իր նուաճումները, նոյն ժամանակ Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունին Հեր եւ Զարեւանդ գաւառներն իրեն է ենթարկում⁵³: Այդ ամիրայութեան մէջ էր մտնում նաեւ Մարանդը⁵⁴: Սա նշանակում է, որ այդ գաւառներում ստեղծուած ընդարձակ ամիրայութիւնը որոշ ժամանակով մտնում էր Արծրունիների իշխանութեան մէջ: Նոյնն է վկայում Յովհաննէս Դրասխանակերտցին: Ըստ նրա՝ Աշոտ Ա-ի՝ խալիֆայից թագ ստանալու ժամանակ Գրիգոր-Դերենիկը Հերի եւ Զարեւանդի կողմերում նուաճում է քաղաքներ եւ գաւառներ⁵⁵: Այնուհետեւ, արդէն Սըմբատ Ա-ի օրօք, Ատրպատականի Ափշին ամիրան՝ տեսնելով Սըմբատ արքայի մտերմութիւնը Բիւզանդիայի կայսր Լեւոնի հետ, որոշում է արշաւել Հայաստան: Նրան 30 հզ. զօրքով ընդառաջ է գնում Սմբատ արքան: «Գնայր ընդ առաջ նորա մինչեւ ՚ի գաւառն Ռոտոկայ մերձ յԱտրպատական»⁵⁶: Այսինքն՝ այստեղ սահմանագիծը նոյնն էր, ինչ մարզպանական ու ոստիկանական շրջանում՝ Հեր եւ Զարեւանդ գաւառները՝ Ռոտոկը կամ Ռոստակը, մտնում էր Հայոց թագաւորութեան մէջ: Արդէն տեսանք, որ Մարանդը եւս մաս էր կազմում Հայ Բագրատունիների տէրութեան՝ մաս կազմելով Հերի ամիրայութեան: Ըստ Կոստանդին Ծիրանածնի՝ Աշոտ Ա-ն իր իշխանութեանն էր ենթարկել Հերի եւ Սալամասի (սալմաստ) արաբական ամիրայութիւնները⁵⁷: Ալմուկադգասին նշում է, որ Հայոց թագաւորութեան մէջ ընդգրկուած էին Հերը, Սալմաստը (սալմաս), Ուրմիան եւ Մա-

53 Անդ:

54 Տե՛ս Շապուհ Բագրատունի, էջ 64:

55 Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց», աշխարհարար թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Գ. Թոսունեանի, Երեւան, 1996, էջ 142:

56 Անդ, էջ 162:

57 Տե՛ս «Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին», «Բիւզանդական աղբիւրներ», Բ, Կոստանդին Ծիրանածին, թարգմ. բնագրից, առաջաբան եւ ծանօթ. Հ. Բարթիկեանի, Երեւան, 1970, էջ 10:

րանդը⁵⁸։ Այսպիսով, Վասպուրականի եօթ գաւառ մաս էին կազմում Հերի ամիրայութեան, որ Աշոտ Ա-ի եւ Սմբատ Ա-ի օրօք ուղղակիօրէն ենթարկւում էր Հայոց թագաւորին⁵⁹։

Ինչ վերաբերում է Վասպուրականի մնացած երկու գաւառներին՝ Նախճաւանին եւ Գողթնին, ապա Թովմա Արծրունին հաղորդում է, որ դրանք դարեր առաջ էին հանուել Վասպուրականից⁶⁰։ Հայ Բագրատունիների տէրութեան ժամանակաշրջանում Նախճաւանը, դատելով Շապուհ Բագրատունու մի տեղեկութիւնից, ըստ որի՝ Սմբատ Ա-ն նուաճել է Նախճաւանը⁶¹, այն ուղղակիօրէն մտնում էր արքունի տիրոջութների մէջ։ Խնդիրն այն է, որ Նախճաւանի կարեւոր ռազմավարական դիրքը մղում էր Հայոց թագաւորին այն վերցնելու հսկողութեան տակ։ Այնտեղով էր անցնում հարաւից եկող եւ Նախճաւանով Դուին ընթացող առեւտրական մեծ մայրուղին, որով էլ երբեմն Ատրպատականի ամիրաները ներխուժում էին Հայոց տէրութիւն։ 902 թ. Սմբատ Ա-ն, ելնելով Մանազկերտի կայսիկների հետ բախման ժամանակ Վասպուրականի Արծրունիների ցոյց տուած օգնութիւնից, Նախճաւանը յանձնեց նրանց⁶², իսկ քիչ անց՝ դատելով Թովմա Արծրունու յիշատակութիւնից, որ 904 թ. Գագիկ եւ Գուրգէն Արծրունի եղբայրների միջեւ Վասպուրականի գաւառների բաժանման ժամանակ նրանցից եւ ոչ մէկի բաժնում Նախճաւանը յիշատակուած չէ, այն ետ վերցրեց նրանցից⁶³։ Քանի որ Գողթնը Նախճաւանի հետ միասին ներկայացնում բնաշխարհագրական մի ամփոփ միջավայր եւ ռազմավարական առումով նրանից անբաժանելի էր, ապա Նախճաւանի մասին խօսելիս պէտք է նրա հետ անպայման ի նկատի ունենալ նաեւ Գողթնը։ Հէնց դրանով էր պայմանաւորուած Նախճաւանի հետ միասին նաեւ Գողթնի անջատումը Վասպուրականից Թովմա Արծրունու նկարագրած դէպքերից երկու դար առաջ։ Դատելով Ղեւոնդի մի վկայութիւնից՝ արաբական տիրապետութեան ժամանակաշրջանում Նախճաւանում ստեղծուել էր ամիրայութիւն, որի ամիրան, ըստ Թովմա Արծ-

⁵⁸ Տե՛ս al-Moqaddasi, էջ 51։

⁵⁹ Տե՛ս Շապուհ Բագրատունի, էջ 67-71։

⁶⁰ Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 390։

⁶¹ Տե՛ս Շապուհ Բագրատունի, էջ 65։

⁶² Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 382։

⁶³ Անդ, էջ 388-390։

րունու, Իրրահիմն էր⁶⁴ եւ, որը, անկասկած, ընդգրկելու էր նաեւ Գողթնը⁶⁵:

Դատելով Թովմա Արծրունու տեղեկութիւններից՝ Արծրունիները տիրել էին նաեւ Մոկքը: Ըստ պատմիչի, 895 թ. րաժանման ժամանակ այն անցել էր Գագիկ Արծրունուն⁶⁶, իսկ այդ նշանակում է, որ Գրիգոր-Դերենիկը տիրում էր Մոկքը: Երբ Սմբատ Ա-ն արշաւեց Ապահունիք, նրա հետ էին Վասպուրականի մեծ իշխան Աշոտը՝ Դերենիկի որդին, նրա հետ՝ Մոկաց Գրիգորն ու Անձեւացեաց զօրքը, քանի որ Մոկաց եւ Անձեւացեաց իշխանութիւնները նա նուաճել էր⁶⁷: Ինչպէս տեսանք, Մոկքը տիրում էր նաեւ Վասպուրականի ապագայ թագաւոր Գագիկ Արծրունին:

⁶⁴ Անդ, էջ 304:

⁶⁵ «Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 24:

⁶⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 360:

⁶⁷ Անդ, էջ 380:

Ի մի ընթերցում վերոյիշեալ քննութեան արդիւնքները՝ նշենք, որ խնդրոյ առարկայ ժամանակաշրջանում Վասպուրականի Արծրունիների իշխանութիւնը ներառում էր Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհի հողերի մեծ մասը, Պարսկահայքի կենտրոնական գաւառները եւ Կորճայքի հիւսիսային հատուածը: Այս տարածքներում ներքին վարչական բաժանումը երբեմն փոփոխւում էր: Գուրգէն Ապուպելճը, որ հիմնական տիրոյթ ունէր Բուն Մարդաստան կամ Տրպատունիք գաւառը, տիրել էր Անձեւացիքը եւ շրջակայ գաւառները: Անձեւացիքում Գուրգէնից յետոյ իշխում էր նրա որդի Ատոմը: Գագիկ Ապումրուանը (մահ.՝ 10-րդ դ. սկիզբ) տիրել էր Նկան, Սեւան եւ Կոտոր կամ Կոտորոց բերդերը, մի պահ նոյնիսկ՝ Վանայ բերդը: Սակայն Գագիկ Ապումրուանից յետոյ նրա տիրոյթներն անցան Գագիկ Արծրունուն՝ Վասպուրականի ապագայ թագաւորին: Հերի ամիրայութիւնը, որ ընդգրկում էր Վասպուրականի արեւելեան գաւառների մեծ մասը, ուղղակիօրէն ենթարկւում էր Հայոց թագաւորին:

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ

**Territory and Administrative Divisions
of the Principality of Vaspourakan
at the End IX and the Beginning of the X Centuries**

ARMAN YEGHIAZARYAN

(summary)

At the time of Ashot I and Smbat I, the domains of the Artsrounies included a large part of Vaspourakan, the central regions of Parskahayk and the northern parts of Kochayk. In addition to the main heir of the Artsrounies, which possessed a large part of Vaspourakan and parts of Parskahayk and Korchayk, some descendents of later heirs possessed some south western and northern regions of Vaspourakan. At the time of Ashot I and Smbat I members of the Artsrounies divided the domains of their ancestors. The future king of Vaspourakan, Gagik divided his land with his brother. The northern and western regions remained with Gagik and the central and southern parts were given to his brother.